

PAUL ARISTE JIDIŠI KEELE UURIJANA

ANNA VERSCHIK

Annotatsioon. Artikkel tutvustab Paul Ariste teaduslikke töid jidiši keele ja rahvaluule alal ning tema teaduslikke ja kultuurikontakte jidiši keeleteadlastega välismaal (eelkõige JIVO uurimisinstituudiga Vilniuses). Samas antakse lühi-ülevaade jidiši keele olukorrast, standardiseerimise problemaatikast, prestiižist, staatus- ja korpuskorraldusest kahe maailmasõja vahelisel perioodil Ida-Euroopas. Jidiši-heebrea „keelesõjas” oli Ariste positsioon võrreldav mõõdukate jidišistide omaga (heebrea keel Palestiinas, jidiš Euroopas). Ariste tegeles jidiši uurimisega ka nõukogude okupatsiooni ajal ning säilitas oma huvi selle keele vastu elu lõpuni.

Võtmesõnad: keeleteaduse ajalugu, jidiši keel

Väga harva leidub väikerahva keeleuurijate hulgas neid, kes oleksid pädevad selle rahva jaoks kauges ja võrdlemisi eksootilises keeles, nagu seda on jidiš eestlastele. Ei Lätis ega Leedus olnud mittejuudi soost jidiši keelega tegelejaid, kuigi enne nõukogude okupatsiooni oli juutide arv mõlemas nimetatud riigis mitu suurusjärku suurem kui Eestis (vastavalt Eestis 4500, Lätis 95000 ja Leedus 150000). Seda enam väärib esiletõstmist Paul Ariste töö jidiši uurijana.

Ariste õppis jidiši ära koolipõlves juudi soost klassikaaslaste käest (Rätsep 1980). Nagu hiljem selgus, polnud see keel talle pelk uurimisobjekt või lihtsalt kasulik teadmiste kogum, mida kasutada keeleteaduslike teooriate ja mudelite konstrueerimiseks või testimiseks. Jidiš jäi talle eluks ajaks armsaks (Vajzman 1986: 156). Ariste esimene töö jidiši alal ilmus 1926. a ajakirjas Eesti Kirjandus (Ariste 1926). Töö käsitles „Kalevi-poja” tõlget jidišisse, Ariste analüüsis tõlke keelt ja stiili. Nagu selgus, ei osanud tõlkija B. Raskin Kiievist eesti keelt ja seetõttu lähtus saksa tõlkest.

1926. a alates töötas Ariste ülikooliõpingute kõrval ERA-s, kus tema juhendajateks ja õpetajateks olid Oskar Loorits ja Walter Anderson. Just sel ajal pandi alus jidiši rahvaluule kogumisele Eestis. Koos Tartu ülikooli juudi soost üliõpilastega (nt I. Levini, E. Levenbergiga jt) kogus

Ariste jidiši rahvaluulet nii täiskasvanute kui ka Tartu juudi keskkooli õpilaste käest. Selle välitöö tulemuseks on nüüd EKM-is hoitavad kogud „ERA juudi 1” ja „ERA juudi 2”. Kuigi kõigil aegadel on juute elanud Eestis vähe ja sedagi peamiselt linnades, olid mõned jidiši laulud sattunud ka eestlaste laulurepertuaari. Sel teemal kirjutab Ariste jidišikeelse artikli, mis avaldati Jidiši uurimisinstituudi (*Jidišer visnšaftlexer institut*, lühendatult JIVO) teadusajakirjas JIVO Bleter (Ariste 1932a). Sellest asutusest tuleb juttu ka allpool. Rahvaluule teemal ilmus Aristel veel uurimus „Juut eesti rahvausus” (Ariste 1932b).

Et seletada Ariste rolli uurijana ja tema positsiooni jidiši keele innuka propageerija ja kaitsjana, tuleb lühidalt peatuda jidiši keele olukorral Euroopas. Sotsiolingvistid nimetavad jidišit sageli sisemiselt konfliktseks keeleks (Kerler 1998: 1–8). See tähendab, et sama etnokultuurilise taustaga inimestel on väga erinevad, tihtilugu lausa vastupidised arvamused selle kohta, mis moodustab nende identiteedi tuuma ja missugused keeled on selle identiteedi jaoks olulised. Jidiši „ebamäärase” staatuse on põhjustanud järgmised seigad: 1) traditsioonilise juudi kogukonna diglossia, kus väärtustatakse heebrea keelt ja ei väärtustata tegelikult kõneldavat emakeelt (viimane võib olla hoopis mittejuudi keel). 2) Suhteliselt hiline ühiskondlik moderniseerumine ja selle tagajärjena hiline diglossia lagunemine, kusjuures nn püha klassikaline keel (*sacroclassical language*, Fishman 1991) ja tegelik kõneldav keel on tõsised vastased. Siinkohal võib lisada, et ka mõisted *juudi ühiskond* ja *juudi identiteet* hakkasid alates 18. sajandist tähendama erinevatele juutidele eri asju ning diglossia lagunemise tulemused erinesid selle kunagi ühise etnokonfessionaalse taustaga rühma eri kildudes. 3) Juudivastaste seas jidiši kui „salažargooni” või moonutatud saksa keele põlastamine, mille 18. sajandil võtsid teatud modifikatsiooniga omaks juudi valgustajad. Neilt pärineb vaenulik suhtumine jidišisse, sest see keel oli nende silmis osa elukorraldusest, mida iseloomustas mahajäämus, piiratus, konservatiivsus ja sallimatus välismaailma vastu. See on juhtum, kui koos veega visatakse minema ka laps. Ka tänapäeval võib isegi juutidelt kuulda, et jidiš pole keel, vaid pelk murre, kole žargoon ilma grammatikata, moonutatud saksa keel, või et see on geto, paguluse ja alanduse keel.

Need argumendid ei kannata kriitikat, sest keeleteaduse seisukohalt ei ole keelel ja murdel kvalitatiivset ega kvantitatiivset struktuurilist vahet, ehk, Ariste hea kolleegi ja tuntud jidiši keeleteadlase Max Weinreichi

sõnul – keel on murre armee ja laevastikuga. Vahe on prestiižis, staatuses, standardi olemasolus jms. Mis puutub argumenti, justkui oleks aeg näidanud, et jidišism on läbi kukkunud, pole see korrektne, sest suurem osa jidiši kõnelejakonnast Euroopas hävis Teise maailmasõja ajal (viimase hoobi andis juba 1930-ndatel alustatud ja sõjajärgsel perioodil jätkatud jidiši koolide, uurimisasutuste ja kultuuritegelaste likvideerimise poliitika Nõukogude Liidus). See, et 1948. a tekkis Iisraeli riik heebrea riigikeelega, on paljude keerukate sotsiopolitiiliste ja -kultuuriliste mõjurite tulemus, mitte aga ajalooline paratamatus, mille järgi oleks jidiš juba ette hävingule mõistetud.

Niinimetatud keeltesõda jidiši ja heebrea keele vahel oli 1920-1930-ndate aastate Ida- ja Kesk-Euroopas eriti äge. Sisuliselt vaieldi selle üle, kumb keel oleks moderniseerimise tööriistaks ja moodsa juudi rahvuse sümboliks (Fishman 1991). Tollal oli jidiš tegelik rahva keel, mida kõneles enamik Euroopa juute ja milles oli jõudnud kerkida moodne euroopalik kultuur, seega heebrea keele tõsine konkurent. Heebrea keele „taaselustamine” (õigemini, kõnekeelena taas kasutusse võtt) edenes mõnevõrra Palestiinas, kuid diasporaas jäi see enamasti entusiastide kitsa ringi unistuseks. Kui hetkeks uskuda, et jidiš polegi keel, siis tuleb nõustuda teravmeelse ütlusega, et juutidel oli kummaline olukord: üks surnud keel (heebrea) ja üks elav ebakeel (jidiš). Leedus, Lätis ja Poolas eksisteeris paralleelselt mitu juudi koolisüsteemi. Nimetatud riikides tegutsesid ka juudi koolid mittejuudi keeltes (poola, leedu, saksa, vene jt keeltes). Väikse juutide arvu tõttu (alla 4500) ei mahtunud Eestisse mitu koolisüsteemi ja õppekeele küsimus lahendati aja jooksul, kehtestades kõigi asjaosaliste meeleheaks Tallinna Juudi Gümnaasiumis paralleelklassid kahe – heebrea ja jidiši – õppekeelega. Kuid sellegipoolest pidi Juudi Kulturomavalitsuse juhtkond kõvasti pingutama, et hoida ära sisemisi tülisid. Sellepärast on eriti tähtis, et Ariste isikus leidis kompetentne inimene, kes jagas põhjalikke seletusi jidiši kohta eestlastele, kellel igasugused teadmised selle kohta loomulikult puudusid. Ta kirjutas populaarse artikli ajakirjale Kevadik, kus seletas, et jidiš on täisväärtuslik keel ja et selles keeles on olemas esmaklassiline kultuur, press, teadus ja ilukirjandus (Ariste 1933).

1930-ndate keskel muutusid Ariste kontaktid JIVO-ga eriti sagedaks. JIVO oli Vilniuses asuv jidiši keele, kultuuri ja rahvaluule uurimisinstituut, kus töötasid tolle aja parimad jidiši keeleteadlased, teiste seas Max

Weinreich, kuulsa Uriel Weinreichi isa. EKM-i Ariste fondis (KM EKLA, F 330) on säilinud nii ametlik kirjavahetus JIVO-ga kui ka isiklik kirjavahetus M. Weinreichiga. Kuna jidišistika oli tollal peaaegu sajabrotsendiliselt juutide endi ala, siis mittejuudi soost asjatundja oli selge erand ja tekitas huvi. Ajakirjas JIVO Bleter avaldas Ariste, peale juba mainitud rahvalauluteemalise artikli, tutvustuse Valentin Kiparsky uurimusest „Fremdes im Baltendeutsch”, kus on muuhulgas juttu jidiši leksikaalsetest laenudest baltisaksa keeles (Ariste 1937). Ariste kirjutis on suunatud jidiši asjatundjatele ja seetõttu käsitleb põhjalikult just seda raamatu osa. M. Weinreichi kutsel käis Ariste 1938. a Vilniuses ja esines JIVO-s kolme ettekandega. Sealsed uurijad tundsid huvi eesti folkloristika vastu ja tahtsid korraldada ebausku kogumist toetudes Eesti uurijate väljatöötatud meetoditele (KM EKLA, F 330, M 31: 22, Z. Rejzeni ja H. Hajese kiri 08.12.1933).

Suhteliselt noorte kirjakeelte arengus oli teatud sarnasusi: nii jidišil kui eesti keelel seisis ees n-ö saksa kompleksi ületamine, kumbki keel vajas sihipärast korpuskorraldust, oskussõnavara arendamist, juurutamist jne (Verschik 2003a). Seetõttu tundsid JIVO uurijad huvi eesti keeleuueenduse ja selle edu vastu (KM EKLA, F 330, M 31: 22, M. Weinreichi ja Z. Rejzeni kiri 25.11.1938). Vilniuses esines Ariste ka ühe keeleuueenduse teemalise ettekandega. Kirjavahetusest selgub, et 1939. a kirjutas Ariste JIVO tellimisel jidišikeelse artikli eesti keeleuueendusest, kuid see ei jõudnud ilmuda. Käsikirja saatusest pole kahjuks midagi teada. Ühes hilisemas ettekandes mitteeesti rahvaluule kogudest Eesti arhiivides mainis Ariste muuhulgas, et 1939. a tundis Weinreich muret Poola tuleviku pärast ja arutas võimalust saata JIVO kollektsoon Eestisse ERA-sse hoiule (KM EKLA, F 330, M 150: 3, 1, ettekanne esitatud 23.09.1977 Emakeele Seltsi rahvaluulesektsoonis).

Ariste ei olnud ainuüksi jidiši uurija, vaid ka selle innukas kõneleja. Tal oli tuttavaid Tartu jidišistlikes ringkondades ja üldse Tartu juutide hulgas. Jidiši seltside ja klubide säilinud afišid annavad tunnistust selle kohta, et Ariste oli nende seltside üritustel sage külaline ja esineja. Erakordselt huvitava ja põhjaliku kõnega esines ta 1933. a Tartu seltsis Frajnt fun jidiš ('jidiši sõber') ja 1934. a Tallinnas Ch. N. Bjaliku nimelises Juudi Kirjanduse ja Draama Seltsis. Kõne pealkiri oli „Eesti intelligentsi vaade jidišile”. Õnneks on kõne käsikiri säilinud (KM EKLA, F 330, M 186: 1, 13–20). Selles avaldab Ariste muret juutide endi suhtumise

pärast jidišisse ja nendib, et paradoksaalsel kombel on eestlastele seos jidiši ja juudi rahva vahel selgem ja iseenesestmõistetavam kui juutidele. Ta toonitab jidiši autonoomiat, rahvuskeelet kui rahvuse sümboli tähtsust ja ka seda, et tuleb olla iseseisev ja mitte mõtleamatult matkida teisi, sest mitte keegi peale juutide endi ei hakka arendama juudi kultuuri juudi keeles (kõne analüüsi kohta vt Verschik 2003a, 2003b). Ariste esines jidišikeelsete ettekannetega paljudel üritustel, nt 1934. a kõneles ta Tartu Juudi Rahvaühingus teemal „Juudi autorid eesti kirjanduses”. Paraku pole selle kõne sisust midagi teada.

Seejuures ei olnud Ariste heebrea keele vastane. Tema positsioon on täiesti võrreldav mõõdukate jidišistide omaga: heebrea keele koht olgu Palestiinas, kuid mujal oleks rumal eitada jidiši keele tähtsust (Verschik 2003a). 1937. a osales Ariste juudi kultuuri kongressil Pariisis. Ta oli seal ainuke mittejuudist kõneleja. Sellest sündmusest kirjutasid ka Eesti ajalehed. Oma kõnes ütles Ariste nõnda: „Minult on sagedasti küsitud, miks ma ei tegele heebrea keelega, vaid jidišiga, mis olevat saksapärase murrak. Sellele vastan alati, et juutide rahvakeel jidiš on täiuslik keel, mida võib kõrvutada kõigi tuntumate euroopa keeltega.” Edasi märgib Päevaleht, et „selle peale 3000 osalejat tõusis püsti ja tervitas magister Aristet kauakestvate avaldustega.” (Päevaleht, 24.09.1937).

Saksa okupatsiooni algusest peale varjas Ariste enda kodus Tartu sünagoogi raamatuid, Toorarulle ja väärtesemeid. Kahjuks ei olnud pärast sõja lõppu enam kohta, kuhu need asjad tagastada, sellepärast andis ta raamatud Tartu ülikooli raamatukogule ja muud asjad ülikooli muuseumile. Ariste päästetud sünagoogi vara eksponeeriti Eesti Rahva Muuseumi näitusel 1992. a. Teise nõukogude okupatsiooni alguses ei õnnestunud Aristel midagi jidiši alal avaldada. Kontaktid välismaaga olid välistatud, Nõukogude Liidus aga võttis hoogu nn kosmopolitismi (loe: juutide) vastu võitlemise kampaania, mille käigus likvideeriti nii jidiši press ja teater kui ka jidiši kultuuri kandjad ja arendajad.

Siiski ei olnud olud ühtemoodi õudsed kogu nõukogude okupatsiooni vältel. Kuigi jidiš ja üldse kõik juutidega seonduv oli võimude silmis kahtlane, oli Eestis ühiskondlik kliima teistsugune. Pärast Teist maailmasõda tegeles Ariste rohkem jidiši dialektoloogiaga, mitte niivõrd rahvaluule ja keelekorralduslike probleemidega. See on mõistetav, kuna keelekorralduse eri valdkonnad on omavahel seotud ja isegi „süütu” korpuskorraldus ei eksisteeri omaette, vaid üksnes üheskoos staatus- ja keele-

õppekorraldusega (staatus- ja korpuskorralduse paratamatust seosest vt Fishman 1980: 62), viimased olid aga niisuguses riigis nagu Nõukogude Liit paratamatult politiseeritud, eriti kui kõne all oli jidiš. Ariste oli ehk ainus inimene, kes oli pädev hindama Leedu keeleteadlase Chackelis Lemchenase uurimust leedu keele mõjust Leedu jidiši murretele (Lemchenas 1970), kuna oskas nii leedu kui jidiši keelt. Sellest raamatust kirjutas ta ülevaate ajakirjale Baltistika (Ariste 1970). Selle nüüd juba rariteetse raamatu jidišikeelses variandis (Lemchenas 1995) arvestas autor Ariste tähelepanekutega ja mainis Ariste arvustust bibliograafias. Peale selle tuvastas Ariste väheseid jidiši laene eesti kirjakeeles (Ariste 1981: 147–149) ja läti murretes (Ariste 1972).

Ariste kasutas alati võimalust jidišit kõnelda. Kui ta tutvus juudiga, oli tal esimene küsimus: kas te jidišit räägite? Seda küsis ta ka juudisoost tudengite käest, kes olid tulnud Venemaalt ja mujalt Nõukogude Liidust Tartu ülikooli õppima (ja selliseid oli palju, sest, erinevalt paljudest teistest nõukogude kõrgkoolidest, polnud Tartu ülikoolis „juudiküsimust“).

Veel üks ilmekas seik: Ariste rakendas jidišit salakeelena kirjas, sest võõras tähestik lõi kohe potentsiaalsete uudishimulike ette võimsa barjääri. Nõnda võib leida jidišikeelseid märkmeid tema paberitest ja vadja ekspeditsiooni päevikust (Ariste 2005: 63, päeviku sissekanne 06.07.1957). Samuti oli Aristel kombeks teha oma päevikusse ka jidišikeelseid sissekandeid. Oma intervjuus Miron Vajsmanile ütleb ta nõnda: „... pean vajalikuks teha oma päevikusse märkmeid mitte ainult eesti keeles, vaid ka jidišis.” (Vajsman 1986: 155).

Siinkirjutajal oli au tunda Aristet oma ülikooliõpingute ajal 1980-ndate lõpus. Ta ajas alati hea meelega juttu ja viskas nalja. Ükskord seletasin vene filoloogidele midagi eesti grammatikast, kuna nad olid parajasti hädas eesti keele harjutustega. Need olid Venemaalt õppima tulnud noored juudid. Koridori ilmus Ariste, kes kohe taipas olukorda. Ta ütles valjusti jidišis: *farvos redstu mit zej rusiš? red estniš oder jidiš!* ‘miks sa nendega vene keelt räägid? Räägi eesti keelt või jidišit!’. Mul on hea meel tõdeda, et mitmekõitelise väljaande „YIVO Encyclopaedia of Eastern Europe” toimetus tellis minult biograafilise artikli Paul Aristest. Niimoodi avaneb võimalus rääkida tema panusest jidiši uurimisse ka laiale maailmale.

Arhiivimaterjalid

Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA, F 330 (Paul Ariste fond).

Kirjandus

- Ariste, Paul 1926.** „Kalevipoja” juudikeelne tõlge. – Eesti Kirjandus 4, 225–229.
- Ariste, Paul 1932a.** Etlexe jidiše folkslider in dem lider-repertuar fun di estn. – JIVO Bleter 3, 148–157.
- Ariste, Paul 1932b.** Juut eesti rahvausus. – Eesti Kirjandus 1, 1–17; 3, 132–150; 5, 219–228.
- Ariste, Paul 1933.** Juudi keel. – Kevadik 6, 74–76.
- Ariste, Paul 1937.** Cu der hašpoe fun jidiš ojf nit-jidiše špraxn. – JIVO Bleter 11, 83–85.
- Ariste, Paul 1970.** Ch. Lemchenas. Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarmei. – Baltistika 6 (2), 250–252.
- Ariste, Paul 1972.** Vai latviešu *pekele* ir vācu aizguvums? – Baltistika 8 (2), 161–162.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (= Emakeele Seltsi toimetised nr 14.) Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 2005.** Vadja päevikud 1942–1980. (= Litteraria. Vihik 22.) Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu.
- Fishman, Joshua 1980.** Attracting a following to high-culture functions for a language of everyday life: The role of the Tshernovits Language Conference in the ‘rise of Yiddish’. – International Journal of the Sociology of Language 24, 43–73.
- Fishman, Joshua 1991.** Yiddish: Turning to Life. Amsterdam: Benjamins.
- Kerler, Dov-Ber 1998.** On the „Politics of Yiddish”. – The Politics of Yiddish. Ed. by Dov-Ber Kerler. Walnut Creek-London-New Delhi: AltaMira Press, 1–8.
- Lemchenas, Chackelis 1970.** Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarmei. Vilnius: Mintis.
- Lemchenas, Chackelis 1995** = Lemxen, Xackl. Di hašpoe fun litviš ojfn jidišn dialekt in Lite. – Oxforder jidish 3, 6–130.
- Päevaleht.** 24.09.1937.
- Rätsep, Huno 1980.** Akadeemik Paul Ariste. Tallinn: Periodika.
- Vajzman, Miron 1986.** Opšaj cu jidiš. – Sovetiš hejmland 1, 155–156.
- Verschik, Anna 2003a.** An outsider’s support of Yiddishism in the Baltic states: the case of Paul Ariste. – Language Problems and Language Planning 27 (2), 115–136.
- Verschik, Anna 2003b.** Paul Ariste jidišikeelne kõne jidiši kaitseks. – Mille anni sicut dies hesterna... Studia in honorem Kalle Kasemaa. Toimetanud M. Lepajõe, A. Gross. Tartu: Usuteaduskond, 326–339.

Paul Ariste as a Yiddish Scholar

Anna Verschik

The article discusses Paul Ariste's research on Yiddish as well as his efforts to promote and popularize the language. Before the Second World War it was extremely rare for a person of non-Jewish origin, especially from a small country such as Estonia, to become an expert in the Yiddish language. The article describes briefly the sociolinguistic situation of Yiddish in Eastern Europe between the wars and the reasons for rivalry between Yiddish and Hebrew. Special attention is paid to Ariste's academic contacts with YIVO and outstanding Yiddish scholars such as Max Weinreich, as well as to his Yiddish-language speech in favour of Yiddish. Yiddish was not only an object for academic research for him, as he was active in Yiddishist circles in Tartu. During the Nazi occupation Ariste saved Torah scrolls from the Tartu synagogue. He occasionally wrote on Yiddish during the Soviet occupation of Estonia and was an enthusiastic speaker of Yiddish until his death.

Keywords: history of linguistics, Yiddish